

листування із Головносоцстрахом про призначення та виплату пенсій інвалідам праці та громадянської війни, робітникам-винахідникам, персональним пенсіонерам у 1923-1930 рр. [7, спр.26, 70, 78, 1807], видачу допомог безробітним, оплату понаднормових робіт [7, спр.116], визначення розмірів страхових внесків [7, спр.1814].

Отже, у фондах ЦДАВО міститься значний масив матеріалів, пов'язаних із діяльністю органів соціального страхування УСРР у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Різноманітні за змістом та формою, із різним ступенем репрезентативності та достовірності, вони, в цілому, достатньо повно відображають теорію та практику органів соціального страхування досліджуваного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України. – Ф.2851. Головне управління соціального страхування при НКП УСРР.
2. ЦДАВО України. – Ф.2605. Всеукраїнська рада професійних спілок.
3. ЦДАВО України. – Ф.2623. Народний комісаріат праці УСРР.
4. ЦДАВО України. – Ф.348. Народний комісаріат соціального забезпечення УСРР.
5. ЦДАВО України. – Ф.337. Українська державна загально планова комісія при економічній нараді (Укрдержплан).
6. ЦДАВО України. – Ф.342. Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР.
7. ЦДАВО України. – Ф.1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і червоноармійських депутатів.

Б.М. Ратніков

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА В МОРСЬКИХ ДЕСАНТНИХ ОПЕРАЦІЯХ В КРИМУ (1941-1943 РР.)

Історіографія Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій цілком відповідає матриці історіографії Другої світової війни, і її доцільно аналізувати за генезою та періодами.

За генезою доцільно виділити два напрями – радянський та західний.

Надзвичайно широко висвітлені події операцій в радянській історіографії. Проте загальною рисою радянських джерел періоду 1941-1985 років є висока ступінь догматизму. На відміну від західної історіографії, в якій, як правило, спостерігається різноманіття точок зору, для радянської характерним є дотримання усталених на найвищому рівні поглядів, відсутність альтернативних точок зору, що легко пояснюється стилем державного управління того часу. Всі офіційні оцінки Другої світової війни в радянський період відповідали ідеологічним і політичним догмам. Відповідно ці догми проходили через всі опубліковані у радянському відкритому друці роботи. Це призводило до необ'єктивного, однобічного висвітлення подій, ігнорувалися документи, що були, факти, а альтернативні оцінки висловлювались тільки в неофіційних джерелах і могли потягнути відповідальність, «за фальсифікацію», аж до кримінальної. Тому практично повністю були відсутні наукові дискусії, намагання відновлення об'єктивності висвітлення ходу історії, в наслідку і до істотної втрати об'єктивності радянської історичної науки в цілому.

Магістральний напрям висвітлення подій Великої Вітчизняної війни та кожної операції, включно з Керченсько-Феодосійською та Керченсько-Ельтигенською морськими десантними операціями визначали такі роботи: «Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945», «История второй мировой войны 1939–1945», «Важнейшие операции Великой Отечественной Войны», «Історія Української РСР», «Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» тощо [1-6]. Відхилення радянської історіографії у бік роздування успіхів і досягнень привів до того, що про недоліки в підготовці країни до оборони, про поразки і втрати в ході війни говорилося мимохідь, без глибокого аналізу причин, а про ряд подій, які могли тлумачитись на шкоду керівництву КППС і країни або кинути тінь на пануючий режим, взагалі замовчувалось. Так, наприклад, дослідження та широке висвітлення розгрому трьох радянських армій частиною військ 11 армії вермахту в Криму, в той час як переважна більшість її військ штурмувала Севастополь, стало можливим лише після припинення існування Радянського Союзу.

Загальна тенденція однобічного висвітлення подій Великої Вітчизняної війни властива і тогочасним виданням, що висвітлювали ведення бойових дій видів збройних сил, окремих об'єднань і з'єднань. Зокрема в роботах «Боевая летопись военно-морского флота 1941-1942», «Боевой путь Советского Военно-Морского Флота», «Действия Военно-морского флота в

Великой Отечественной войне», «Краснознаменный Черноморский флот», «История военно-морского искусства», «Советское военно-морское искусство», «Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне» [7-14] чимало сторінок присвячено веденню Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій. Проте і в них події висвітлювались в основному в позитивному аспекті, а про помилки та недоліки підготовки та ведення операцій згадувалось досить стримано. Крім того, зазначені роботи були зосереджені на висвітленні питань переходу морем, транспортування сил десанту та матеріально-технічних засобів, артилерійської підготовки до висадки десанту та артилерійської підтримки десанту корабельною артилерією, частково торкалися питань взаємодії видів збройних сил. Питання виконання основного завдання силами десанту практично не розглядались, через те, що до його виконання сили флоту практично не залучались. Радянські історики Кононенко В. М., Зубков А., Єлісєєв І. [15-17], які одними з перших описали події пов'язані з підготовкою та веденням операцій, переконливо показали героїзм і мужність десантників, позитивні сторони підготовки і ведення операцій, яка проведені в критичні періоди війни, їх результати і міжнародний резонанс. Але про те, що обидві операції не досягнули стратегічної мети, і були провальними саме на стратегічному рівні, не згадувалось, а результати операцій були завуальовані для їх відповідності матриці «радянської ідеологічно виваженої історії». Не показувалася повна картина дезорганізації переходу морем, висадки і вивантаження десанту, поганої роботи розвідки, провалів в управлінні військами та організації зв'язку, врешті решт вади замислу ведення операцій. Не були глибоко проаналізовані причини стратегічних невдач і невиправдано великих втрат особового складу, плавзасобів, озброєння та військової техніки, тут нашої оборони. При зіставленні сил сторін радянські автори прагнули перебільшувати чисельність військ і кількість озброєнь противника і відповідно зменшити свої сили. Так, у ряді робіт про Керченсько-Феодосійську та Керченсько-Ельтигенську морські десантні операції наголошувалося, що в ході обох операцій німецькі війська перевершували радянські за чисельністю. Насправді радянських сил тут було більше, ніж німецьких. Перевага у німців була, але не в кількості, а в якості. Німецькі війська мали досвід ведення бойових дій в Європі. Їх військовослужбовці відрізнялися кращою професійною підготовленістю, особливо на вищому рівні. Генерали вермахту за спиною мали високий рівень якісної освіти, досвід ведення бойових дій у Європі, їх робота була менш ідеологізована, бойовий вишкіл військ знаходився на значно вищому рівні, а система матеріально-технічного забезпечення діяла набагато ефективніше. Крім того, за свідченням учасників подій того часу радянських бійців нерідко посилали в бій недостатньо підготовленими у військовому відношенні, бойова виучка у них була значно нижча, ніж у відповідних категорій військовослужбовців вермахту.

Особливе місце в комплексі джерел дослідження розвитку воєнного мистецтва в Керченсько-Феодосійській та Керченсько-Ельтигенській десантних операціях займають документи особистого походження: мемуари, спогади, щоденники, листи, біографічні нариси, описи бойових шляхів об'єднань та з'єднань.

Серед мемуарів особливу вагу мають твори визначних радянських воєначальників, за безпосереднього керівництва яких готувались і проходили Керченсько-Феодосійська та Керченсько-Ельтигенська десантні операції. Передусім це спогади Г. К. Жукова, Н. Г. Кузнецова А. М. Василевського, С. М. Штеменка, [18-28]. Їх мемуари відзначаються великою масштабністю і глибиною у висвітленні питань планування, підготовки і здійснення операцій, координації і забезпечення взаємодії різних родів військ, з'єднань і частин. Вони містять незафіксовані в інших джерелах згадки численних телефонних переговорів, усних бойових наказів та розпоряджень, тексти радіограм, багатьох інших документів, оригінали яких не збереглися.

В ході дослідження підготовки і ведення Керченсько-Феодосійської десантної операції багато цінних відомостей отримано з мемуарів безпосередніх командувачів військами, що приймали участь у операції. Хоча твори О. М. Первушина і Н. Е. Басистого [22-23] і мають всі недоліки притаманні радянській історіографії періоду їх опублікування, проте в них можна знайти не лише тогочасні загальноприйняті штампи, а й відомості, які розкривають причини надмірних втрат особового складу та техніки.

Зокрема О. М. Первушин вказує на незадовільне планування та організацію матеріально-технічного забезпечення в ході ведення Керченсько-Феодосійської операції. За його свідченням при плануванні розміщення вантажів допускалися грубі помилки, коли артилерія перевозилась одним транспортом, а боєзапас іншим. Така сама ситуація відбувалась з

.....
автомобілями та паливом, тарою для вивантаження пального, на десантні засоби не встановлювались засоби розвантаження. На перший погляд цей факт для планувальників є не суттєвим, проте в реальних умовах, коли висадка здійснювалась в Феодосійський порт прямо з кораблів, що було новим у практиці воєнного мистецтва, кожен корабель на період розвантаження стає легкою мішенню не тільки для авіації противника, яка діяла практично без перешкод. Десантні засоби могли вражатись навіть польовою артилерією німців. Тому кожна хвилина, навіть секунда затримки могла стати фатальною. Врешті решт саме таким чином були втрачений транспорт «Жан-Жорес» ...

В тексті мемуарів О. М. Первушина міститься згадування і про незадовільну організацію зв'язку. Власне це згадування завуальоване і в досить м'якій формі. Але організація зв'язку в динамічній обстановці шляхом обміну інформацією через посильних, призводила до затримки розпоряджень і донесень, та зниження керованості військами.

Не менш цікавими й інформативним є спогади Н. Е. Басистого. Крім загальновідомої та політично коректної на той час інформації, він мимохідь вказує на незадовільну організацію взаємодії між флотом та військами десанту. Навіть на кораблях, під час переходу морем траплялись конфліктні ситуації між командиром сил десанту та капітаном корабля.

Широкий розмах отримала в радянській період документальна література, заснована на спогадах учасників війни, літературні записи яких робили письменники і журналісти. Проте автори таких записів в гонитві за цікавістю оповідання нерідко прикрашали своїх героїв, не перевіряли фактів, що повідомлялися ним. Тому не дивлячись на строгий контроль за публікованою літературою в окремих документальних нарисах допускалося спотворення істини. Так окремі журналісти примудрились «перенести» гору Мітрідат з під Керчі на «якихось» 100 кілометрів до Феодосії [29]. Не знаходять документального підтвердження і ряд фактів, що повідомляються авторами деяких опублікованих мемуарів. Тому відношення до мемуарів має бути критичним.

В середині 1980-х років, з початку періоду демократизації суспільного життя Радянського Союзу, періоду гласності, стався корінний перелом в історіографії Другої світової війни, радикальне оновлення проблематики досліджень. Було покинено з ідеологічним догматизмом в історичній науці, скасована цензура. Стали доступними і архівні документи, що стосувались Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій.

Серед останніх робіт що висвітлюють події Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій необхідно виділити низку робіт, автори яких ґрунтовно дослідили перебіг подій використовуючи архівні джерела як радянської, так і німецької сторони.

В роботі І. Статюка [30] узагальнено велику кількість розсекречених архівних документів, що стосувались Керченсько-Феодосійської десантної операції, читачеві пропонується ознайомитись з такими раніше недоступними документами, як доповідь командувача військами Закавказького фронту № 01596/ОП Верховному Головнокомандувачу плану операції по захопленню Керченського півострова, Директива Ставки Верховного Головнокомандувача про затвердження плану операції та директива командувача військами Закавказького фронту на ведення операції. В роботі досить детально описано хід підготовки та ведення операції, проаналізовано чисельний та бойовий склад сторін, що приймали участь у операції, наведені списки командного складу радянських військ та військ вермахту. Проте роботі притаманні певні недоліки. Зокрема присутня певна тенденційність в напрямі описаному вище. Так при підрахунках співвідношення сторін, автор наводить такі цифри: особовий склад 4,7:1, бойові літаки 6,6:1, гармати і міномети 8,6:1 на користь радянських військ. Автор не вказує, що це співвідношення є чисто розрахунковим і не враховує істинної кількості десантованого особового складу і артилерії, і того факту, що операція проводилась поза межами досяжності авіації Закавказького фронту та Чорноморського флоту і дії радянської авіації були значно обмежені відсутністю аеродромів для перебазування авіації на Керченський півострів. Недоліком цієї роботи можна вважати відсутність ґрунтового аналізу питань воєнного мистецтва в ході Керченсько-Феодосійської десантної операції.

Подіям на Керченському півострові в кінці 1941 – на початку 1942 року присвячена книга доктора філологічних наук, професора Науменко В. Г. [31]. Робота написана на багатому фактологічному матеріалі, з використанням раніше не опублікованих матеріалів державних та приватних архівів. В процесі роботи над книгою оброблено велику кількість спогадів, листів,

фотографій учасників боїв на Керченському півострові як з радянського так і з німецького боку. Робота Науменко В. Г. акцентує увагу читача на участі в зазначених подіях населення Криму. Із зрозумілих причин питання стратегії, оперативного мистецтва та тактики автор детально не аналізує.

З жалем необхідно констатувати, що подіям Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської десантних операцій з боку вітчизняних дослідників уваги приділено недостатньо. В цьому напрямі доцільно відзначити роботу В. Г. Бережанського та А. А. Храпала [32], які використали широку архівну базу і незаангажовано відтворили підготовку та ведення Керченсько-Феодосійської операції. Проте питання новацій в стратегії, оперативному мистецтві та тактиці не були відображені в необхідному обсязі.

Зарубіжна історіографія Великої Вітчизняної війни, як і радянська, пройшла в своєму розвитку декілька етапів. Перший етап охоплює літературу, що видавалася в роки радянсько-німецької війни. Вся література що тоді публікувалася, різко ділилася на дві великі групи, які відповідали інтересам сторін. Роботи, що видавалися в Німеччині і в союзних з нею країнах під час війни, відрізнялися різкою ворожістю до СРСР. Їх метою було скомпрометувати Радянський Союз, представити його перш за все як агресивну державу, що нібито готувалася до нападу на своїх західних сусідів, і цим викликати у власного населення упереджене відношення до народу СРСР і його армії. Дії німецьких військ проти Червоної Армії в них висвітлювалися як безперервний ланцюг перемог, як прояв високої військової майстерності військовослужбовців вермахту. Зверталася увага на швидке просування вермахту і захват ними обширних просторів, багатих природними ресурсами, які не могли доцільно використовувати народи, що населяли їх. Наводилося багато прикладів примітивізму в житті радянських людей, їх культурній і освітній відсталості. У описах німецьких авторів росіяни і інші народи СРСР з'являлися як неповноцінні, нездібні до ініціативних і творчих дій, приречені лише на залежне від розвиненіших націй існування. Подібними думками пронизані, наприклад, роботи, що видавалися воєнно-історичним відділом сухопутних військ і іншими відомствами вермахту. До їх числа відносяться: «Бойові епізоди з походу проти Радянської Росії в 1941 – 42 року: По описах фронтовиків»; «Солдати Європи розповідають про Радянський Союз»; «Бессарабія – Україна – Крим: Звитяжний похід німецьких і румунських військ. Ілюстрована книга, підготовлена і видана оперативним відділом однієї з армій на сході» та інші [33–35].

Після 1943 р. випуск літератури про Радянський Союз в Німеччині різко скоротився. В основному публікувалися лише матеріали, що залякують німців і населення інших європейських країн можливим приходом Червоної Армії на їх територію і «жахами» радянської окупації. Продовжували з'являтися статті і брошури, що узагальнювали досвід збройної боротьби на радянсько-німецькому фронті. Крупних робіт з цієї проблеми не видавалося.

Спрямованість літератури, що видавалася про радянсько-німецьку війну в США, Англії і інших країнах антигітлерівської коаліції в 1941 -1945 рр., була явно антинімецькою. У статтях, що публікувалися там, брошурах і книгах Радянська Росія розглядалася як противник фашизму і союзник тих країн, які боролися проти нього. З цієї точки зору в них освітлювали всі проблеми, пов'язані з радянсько-німецькою війною. Ці роботи прагнули в першу чергу задовольнити той інтерес, який виник в населення країн антигітлерівської коаліції до СРСР після початку «східного походу» вермахту. У них показувалися можливості збройних сил і економіки СРСР, відношення радянського народу до свого уряду, хід і результати військових дій, зміни в міжнародній позиції СРСР.

Надзвичайно цінним для дослідження розвитку воєнного мистецтва виявились матеріали, що висвітлили організацію вивчення досвіду ведення воєнних дій в збройних силах США.

Ще літом 1945 р. представник воєнно-історичної служби армії США запропонував генерал-фельдмаршалам В. Кейтелю і А. Кессельрінгу, адміралові К. Деніцу, генерал-полковникові А. Йодлю і ще декільком гітлерівським генералам, що знаходилися в таборі військовополонених в тому числі і генералу фон Манштейну, який був очолював війська 11 армії вермахту в ході період проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції, написати свої міркування по ряду оперативно-стратегічних проблем другої світової війни, що цікавили американців [36]. У січні 1946 р. американцями була прийнята так звана програма німецької військової історії. Відповідно до неї історичний відділ збройних сил США в Європі був перетворений в управління, а при ньому створений відділ оперативної (німецької) історії. Відділу офіційно поставили завдання використовувати «оперативно-стратегічну інформацію,

що є у розпорядженні американських військ, особливо знання німецьких командирів і штабних працівників» на користь командування США. Всі дані, отримані від колишніх гітлерівських генералів і офіцерів, пропонувалося представляти у формі доповідей (меморандумів), що розробляються по наміченій американцями заздалегідь тематиці. У штат відділу німецької історії ввели 122 співробітники, у тому числі 76 американців і 46 службовців з числа іноземців (в основному німців) [37]. До травня 1946 р. було відібрано близько 300 чоловік, а на початок 1947 р. — 767 колишніх гітлерівських генералів і офіцерів, які зайнялися узагальненням досвіду війни по завданнях командування США. Для зручності роботи вирішили зосередити їх в одному місці: у таборі 3-ої американської армії в Аллендорфі (земля Гессен в Німеччині). Тут до осені 1947 р. гітлерівські генерали і офіцери знаходилися на положенні військовополонених. Потім, відповідно до вказівки начальника штабу сухопутних сил США генерала Ейзенхауера, вони отримали статус вільнонайманих іноземних співробітників історичного управління армії США в Європі. Кожному з них встановили щомісячну платню в розмірі від 400 до 700 західнонімецьких марок, що відповідало у той час окладу високопоставленого державного службовця ФРН. Крім того, вони отримували спеціальний продовольчий пайок [37].

Війна, що почалася в 1950 р., в Кореї ще більше підвищила інтерес військового відомства США до здійснюваних гітлерівськими генералами і офіцерами воєнно-історичним розробкам. Пентагон зажадав підготувати нові матеріали про особливості військових дій на території СРСР, про погляди німецького командування на організацію і стан Червоної Армії. Для німецьких розробників цих матеріалів командування США створило сприятливіші умови. Якщо до середини 1948 р. вони спиралися в основному на особистий досвід і власну пам'ять, то тепер в їх розпорядження були надані багаточисельні німецькі архівні військові документи, захоплені військами США як трофеї на території Німеччини [37].

Спеціальні групи підготували такі праці, як «Способи ведення бойових дій росіянами в другій світовій війні», «Роль місцевості в російській кампанії», «Тактика частин і підрозділів в ході німецької кампанії в Росії» та інші. За завданням, що поступило від оперативного управління штабу армії США, генерал-лейтенант А. Хойзінгер розробив великий матеріал «Східна кампанія 1941 – 1942 рр.: Стратегічний огляд», який потім широко використовувався в штабах і військових навчальних закладах американської армії. Всього за період з 1945 по 1961 р. німецькі генерали і офіцери по замовленнях Пентагону підготували більше 2500 матеріалів (меморандумів) загальним об'ємом понад 200 тис. машинописних сторінок Найбільш важливі з точки зору американського військового керівництва матеріали в кінці 40-х — початку 50-х років були ретельно оброблені і видані як настанови для армії США.

До їх числа відносяться настанова N 20–230 «Способи ведення бойових дій росіянами в другій світовій війні», N20–231 «Бойові дії в умовах російських лісів і боліт», N20–233 «Способи ведення німцями оборони при проривах російських військ», N 20–234 «Дії в умовах оточення: З досвіду німецьких військ в Росії», N 20–240 «Забезпечення безпеки тилових районів вермахту в Росії: Радянський другий фронт в тилу німецьких військ», N 20–242 «Управління пересуванням німецьких танків в ході російської кампанії», N 20–290 «Роль місцевості в російській кампанії», N 20–291 «Дія клімату на бойові дії в європейській частині Росії», N10–292 «Ведення бойових дій в суворих умовах Півночі» тощо.

Таким чином, вже з кінця 1945 р. у військових кругів США виявився явно прагматичний підхід до вивчення радянсько-німецької війни. Проте значення здійснених колишніми військовослужбовцями вермахту розробок про радянсько-німецьку війну не обмежувалося лише представленням Пентагону пізнавального матеріалу на користь ефективного використання військової сили. Ці розробки одночасно грали важливу методологічну роль, з'явилися фундаментом, на якому формувалися уявлення більшості західних істориків про події на радянсько-німецькому фронті. Намагаючись виправдати себе, гітлерівські генерали стали пояснювати свою поразку випадковими чинниками, безпосередньо не пов'язаними з їх власною діяльністю як військових керівників. Магістральний напрям виправдань зводився до того, що вермахт, його солдати і особливо генерали діяли у війні проти СРСР з винятковою майстерністю, а перемогти їм перешкодили «рокові помилки», допущені політичним керівництвом нацистської Німеччини, перш за все Гітлером. «Наші армії Східного фронту, – пише генерал Цайтцлер, – попали в критичне положення не зі своєї вини. Вони воювали блискуче» [38]. Висунута гітлерівськими генералами теорія випадковості поразки вермахту, їх основні тези в її підтвердження, були потім взяті на озброєння більшістю західних авторів, що висвітлювали проблеми радянсько-німецької війни. Ці тези кочували з однієї

.....
роботи в іншу. Інколи це робилося в незмінному вигляді, але частіше вони дещо підновлялися, їм додавалося більше переконливості за рахунок залучення нових джерел. Проте суть їх залишалася незмінною.

Наочним підтвердженням цієї тези є фільм з серіалу «Поля битв» – «Боротьба за Крим». У двох частинах цього американського фільму практично без купюр відображені погляди на зазначені події німецької сторони, а окремі фрагменти коментарів практично повністю співпадають з текстом «Втратчених перемог» Манштейна [39]. Проте беззаперечною цінністю фільму є широке використання архівної німецької кінохроніки, хоча невідповідності, такі як неспівпадання сезону ведення дій, які коментуються та відображених на екрані, все ж таки зустрічаються.

В ході проведення дослідження дисертантом здійснено воєнно-історичну поїздку по місцям проведення Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської десантних операцій.

Головною метою воєнно-історичної поїздки було ознайомлення з архівними документами Керченського історико-культурного заповідника, Феодосійського краєзнавчого музею, матеріалами Керченського та Феодосійського муніципального архівів, приватним архівом відомого дослідника подій Керченсько-Феодосійської морської десантної операції Кулясової Г.А.

Необхідно зазначити, що органи місцевого самоврядування, культурно-просвітницькі заклади та ентузіасти історичної науки в населених пунктах де розгортались події Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій проводять велику просвітницьку та військово-патріотичну роботу. За роки, що минули, накопичено багато цінних матеріалів, які дозволили розглянути тогочасні подій з точки зору їх очевидців.

Надзвичайно високу цінність мають особисті архіви генералів та офіцерів, передані на зберігання архівним та музейним установам.

Важливою історичною знахідкою виявились особисті архіви колишнього командувача 44 армії генерала О.М. Первушина [40], особливо та частина з них, яка не ввійшла до його мемуарів [23]. Після закінчення Великої Вітчизняної війни О.М. Первушин підтримував зв'язки з однополчанами, і в його архіві немало незаангажованих свідчень про хід Керченсько-Феодосійської операції, які висвітлили багато моментів, що через описані вище причини не увійшли до офіційних видань. О.М. Первушин заповів особистий архів Феодосійському краєзнавчому музею.

Не менш цікавими є зібрані подібним чином в Керченському історико-культурному заповіднику архіви тогочасного начальника інженерних військ Кримського фронту генерала О.І. Смірнова-Несвіцького [41]. Хоча його матеріали й детально висвітлюють заходи, що здійснювали інженерні війська, проте з них отримано багато інформації стосовно переобладнання цивільних суден в інтересах десанту, підготовки особового складу та військової техніки до Керченсько-Ельтигенської морської десантної операції. Крім того цікавими є свідчення учасників подій щодо організації підготовки до операції, переходу морем, та виконання завдань десантом на березі.

Великий вклад у відтворення реальної обстановки на Керченському півострові в 1941–1943 роках внесло вивчення матеріалів приватного архіву Кулясової Г.А. Багаторічний директор Феодосійського музею провела колосальну роботу по збиранню свідчень очевидців та учасників подій Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій. Вона і сьогодні на громадських засадах координує діяльність по знаходженню поховань загиблих військовослужбовців як Радянської армії, так і вермахту. В її особистому архіві зібрані матеріали родичів німецьких солдат і офіцерів, неопублікованих раніше карт та фотографій.

Отже, аналіз джерельної бази та наукових праць, в яких розглядаються питання Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської десантних операцій, свідчить про те, що в роботах військових істориків, мемуарних і іншого роду творах, розкриті головні питання застосування сил і засобів оперативних об'єднань в операціях. Водночас, дотепер дослідники не використали унікальний історичний випадок проведення двох морських десантних операцій в одному районі, в подібних кліматичних та погодних умовах, які здійснювались тотожним комплектом сил і засобів, і мали подібну стратегічну мету.

Недостатньо узагальнено досвід організації і ведення цих великих морських десантних операцій, використання оперативних резервів, організації підготовки, посадки, переходу морем,

висадки десанту, безперервності ведення бойових дій, їх організації в особливих негативних метеорологічних умовах, виконання завдань забезпечення десанту в умовах ведення бойових дій, та ряд інших аспектів воєнного мистецтва.

Недоліками проаналізованих праць є недостатньо повне та глибоке дослідження воєнного мистецтва противника, замовчування недоліків та упущень з боку командування в ході організації та проведення операції. Слід відзначити, що в літературі до сьогодні не здійснено комплексний об'єктивний аналіз підготовки, ведення та результатів Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій, немає робіт, в яких встановлено тенденції та закономірності розвитку воєнного мистецтва, а досвід видатних операцій недостатньо враховується в практиці підготовки Збройних Сил України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945: Краткая история. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Воениздат, 1984. — 560 с., ил.
2. История второй мировой войны 1939–1945. Москва: Воениздат МО СССР. — 1975. — 536 стр.
3. Великая Отечественная война 1941–1945: Военно-исторические очерки. — М., 1998. — Кн. 1. — С. 313.
4. Важнейшие операции Великой Отечественной Войны. Воениздат МО СССР, М.-1956 под общей редакцией доктора исторических наук полковника П.А. Жилина, 623 стр.
5. Історія Української РСР. — К., — Т.1. — 1969. — С. 240.
6. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк. — М., 1958. — Стр. 214.
7. Боевая летопись военно-морского флота 1941-1942. — М., 1983. — С. 496.
8. Боевой путь Советского Военно-Морского Флота. — М., 1974. — С. 61.
9. Действия Военно-морского флота в Великой Отечественной войне. — М., Воениздат, 1956. — 420 с.
10. Краснознаменный Черноморский флот. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Воениздат, 1987. — 334 с., 28 л. ил.
11. История военно-морского искусства. — М., 1969. — С. 39–40.
12. Советское военно-морское искусство. — М., Воениздат, 1975. — 262 с.
13. Ачкасов В., Павлович Н., Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне. — М., Воениздат, 1973. — 403 с.
14. Гаккель А.М., Замчалов А.Н., Бензин К.В. История военно-морского искусства. Военно-морская академия им. Гречко А.А., Ленинград-1980, — С. 425.
15. Кононенко В. М. Керченско-Ельтигенская десантная операция (31 октября – 10 декабря 1943 г.) М. Главный штаб ВМФ, 1954. — 204 с.
16. Зубков А. И. Керченско-Феодосийская десантная операция. — М., Воениздат, 1974. — 93 с. с ил.
17. Елисеев И. Керченско-Феодосийская десантная операция. (Проведенная частями Закавказского фронта, кораблями Черноморского флота, Азовской военной флотилией в Морской сборник. — 1971 — № 1. — С. 66-71.
18. Кузнецов Н.Г. Накануне. — М., 1966. — С.243.
19. Кузнецов Н.Г. Курсом к победе. — М., 1989. — 3-е изд. — С.171.
20. Василевский А.М. Дело всей жизни: В 2 кн. — М., 1988. — 6-е изд. — Кн. 1. — С.208.
21. Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны: В 2 кн. — М., 1985. — 2-е изд. — Кн. 1. — С.58–59.
22. Первушин А. Н. Дороги, которые мы не выбирали / Первушин А. Н. — М.: ДОСААФ, 1974. — 271с.
23. Басистый Н. Е. Море и берег / Басистый Н. Е. — М.: Воениздат. Серия «Военные мемуары», 1970. — 216 с.
24. Воронин К. И. И нет конца тревогам...:[Военные мемуары]. — 2-е изд., доп. — К.: Изд-во «Украина», 1991. — 287 с., [8] л. ил.
25. Неделин А. И. Севастополь. — Симферополь, 1954 — С. 13.
26. Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945. — М., 1987. — С.123.
27. Горшков С. Г. Морская мощь государства. — М., 1976, С. 231.
28. Горшков С. Г. На южном приморском фланге (осень 1941 г. — весна 1944 г.). — М.: Воениздат, 1989. — 286 с.: ил.
29. Суходольский В. Главный причал. — М.: Красная звезда № 117 от 24 декабря 1979 г.
30. Статюк И.. Керченско-Феодосийская десантная операция 1941 –1942 — М.: ООО «Издательство «Цейхгауз», 2007. — 48 с.
31. Науменко В. Г. Просто фронт (о морском десанте у феодосийских берегов). — М.: Прометей, 2006. — 192 с.: цв. И ч/б вк.
32. Бережанский В. Г., Храпаль А. А. Керченско-Феодосийская десантная операция (26 декабря 1941 г. — 2 января 1942 г.). Украинский институт военной истории. — К.: 2004. — 86 с. карт. — библиогр.: С. 43 — 45.

33. Kampferlebnisse aus dem Feldzug gegen Sowjetrussland 1941/42: Nach Schilderungen von Frontkämpfer. – В., 1943.
34. Europas Soldaten berichten über die Sowjetunion. Berlin, 1942.
35. Bessarabien – Ukraine – Krim: Der Siegeszug deutscher und rumänischer Truppen. Ein Bildbuch bearb. u. hrsg. von der Abt. I. einer Ost-Armee. – В., 1943.
36. World War II: German military studies. – NY, 1979. Vol.1 A.
37. World War II: German military studies. – NY, 1979. Vol.1 D.
38. The Fatal Decisions. – NY, 1956.
39. Манштейн Э. Утерянные победы. – М.: АСТ; СПб Terra Fantastica, 1999.
40. Архів Феодосійського краєзнавчого музею. Фонд «Архів генерала О. М. Первушина». 564 с.
41. Архів Керченського історико-культурного заповідника. Опис №3. Справа № 44. Огляди, підсумки Керченсько-Ельтигенської операції (Архів генерала О. І. Смірнова-Несвіцького). – 214 с.

І.Ю. Данілова

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ІСТОРІЇ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ
(1945-1955 РР.)**

Із здобуттям Україною незалежності питання історії розвитку протестантських церков, їх діяльності, відносин з партійно-державною владою у післявоєнне десятиліття посіли вагоме місце серед актуальних і дискусійних тем сучасної української історіографії.

Тривале панування у суспільній свідомості догматичного, ідеологічно спрямованого підходу до оцінки будь-яких явищ, особливо релігійного характеру, робило неможливим публічне правдиве висвітлення та аналіз питань суспільно-політичного життя країни. До того ж, багато джерел та архівних матеріалів, що торкалися питань релігії, були засекреченими та недоступними для істориків і дослідників. Представлена ними картина розвитку релігійної мережі виявилась дещо спотвореною, оскільки пануюча в країні адміністративно-командна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз багатьох подій релігійного життя, особливо культового віросповідання.

Сьогодні перед дослідниками розкритий широкий спектр джерел, що дає можливість об'єктивного висвітлення проблеми державно-протестантських відносин, розкриття масштабів репресій та переслідувань віруючих, повноцінного опису життя та побуту релігійних протестантських громад у радянській державі 1940-х - 1950-х років.

Джерельну базу з історії українського протестантизму складають неопубліковані (архівні) та опубліковані джерела.

До основної групи неопублікованих джерел відносяться матеріали і документи фондів державних архівів. Широкий спектр інформації містять архівні фонди Вінницької, Харківської, Полтавської, Київської, Рівненської, Хмельницької областей та центральних архівів України у м. Києві.

Усі джерела можна умовно розподілити на дві групи.

По-перше, центральні архіви України, до яких відносяться Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України (колишній Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління – ЦДАЖР України) і Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГО України (колишній Партійний архів Інституту Марксизму-ленінізму при ЦК Компартії України). В них зосереджені документи республіканських партійних та державних установ, матеріали, що надійшли з місць.

Переважна кількість документів, що торкаються питань релігії в Україні, зосереджені у фонді 4648 ЦДАВО України, який довгий час був позначений грифом таємності і не допускався до наукового обігу та у фонді І ЦДАГО України, що зберігає протоколи засідань політбюро, секретаріату та президії ЦК.

По-друге, регіональні державні архіви України, зокрема, Вінницької (ДАВО), Харківської (ДАХО), Полтавської (ДАПО), Київської (ДАКО), Рівненської (ДАРО) та Хмельницької (ДАХМО) областей. Ці установи зберігають документи місцевих органів влади, інструкції та розпорядження щодо питань боротьби з релігією, інформаційні довідки про релігійну ситуацію, мережу церков і діяльність релігійних організацій.

Архівні матеріали дозволяють широко розглянути та розкрити основні принципи державної політики стосовно питань релігій в Україні у післявоєнний період. Та вони